

Толонов Э.Н.

ТУРИЗМ РЕСУРСТАРЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮҮСҮ

Толонов Э.Н.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

E.N. Tolonov

FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY

УДК: 657:336.148

Статьяда туризм ресурстарынын келип чыгуу маселелери, ошондой эле туризм тармагынын жаратылыштык ресурстарынын негизги компоненттери каралган.

Ачкыч сөздөр: туризм тармагы, туризм ресурстары, табигый туристтик ресурстар, маданий туристтик ресурстар, туристтик ресурстардын калыптанышы жана өнүгүүсү.

В данной статье рассматриваются вопросы туристических ресурсов, а также изучаются основные компоненты природных ресурсов туристической отрасли.

Ключевые слова: туристическая отрасль, туристические ресурсы, природные туристические ресурсы, культурно-исторические туристические ресурсы, становление и развитие туристических ресурсов.

This article discusses the issues of tourism resources, as well as learn the basic components of the natural resources of the tourism industry.

Key words: the tourism industry, tourism resources, natural tourism resources, cultural and historical tourism resources, the establishment and development of tourism resources.

Туризм экономиканын тармагы катары ресурстар багытка ээ жана анын өсүп-өнүгүшү үчүн туристтик ресурстардын саны, курамы жана сапаты чечүүчү ролду ойнойт. Бул мааниде алганда, ал тоокен өнөр жайына, айыл чарбасына жана токой өндүрүшүнө жакын.

Туризмдин ресурстары келип чыгуусу боюнча экиге бөлүнөт: табигый жана маданий ресурстар. Биринчисине Жер шарындагы табигый түрдө жаралган жана өнүгүп-өрчүп жаткан жаратылыштын объектилери жана кубулуштары (тоо кыркалары, өрөөндөр, деңиздер, келдер, дарыялар, токойлор, жаныбарлар ж.б.) кирет. Ал эми экинчисин адамзат тарабынан ар мезгилде жасалган жана түзүлгөн жасалма предметтер жана кубулуштар (ар түрдүү маанидеги имараттар, курулмалар, эстеликтер ж.б.) түзөт. Бирок бардык эле предметтер же кубулуштар, келип чыгышы боюнча табигый же жасалма болобу, туристтик ресурс боло бербейт. Андай болуш үчүн алар туризм үчүн кызыктуу же маанилүү кандайдыр бир касиетке, өзгөчөлүккө жана белгиге ээ болушу керек (мисалы, тоо чокулары, суусу жылуу деңиздер, термоминералдык булактар, тарыхый эстеликтер, кооз имараттар, улуттук ашканалар, укмуш көрүнүштөр ж.б.).

Табигый ресурстар. Адамдын организмдеги физиологиялык процесстердин толук кандуу аракеттенүүсү (иштөөсү) тышкы табигый чөйрө менен тыгыз байланышкандыктан жаратылыш ресурстары жана шарттары (ыңгайлуу ландшафт, жагымдуу климат, таза аба, таза суу ж.б.) рекреациялык

ишмердүүлүктүн баштапкы материалы болуп эсептелет. Мына ошондуктан аймактык туристтик максатта пайдаланууда жаратылыш ресурстары чечүүчү фактор катары чыгарын азыркы дүйнөлүк туризмдин жайгашышы жана өнүгүшү далилдеп олтурат. Бардык туристтик борборлор табигый-географиялык шарттары ыңгайлуу (деңиз бойлору, тоолуу чөлкөмдөр, токойлуу аянттар ж.б.) жана рекреациялык ресурстар (минералдык булактар, дары баткактар, көлдөр, кооз ландшафттар ж.б.) бар жерлерде орун алган.

Демек, **табигый-туристтик ресурстар** - бул адамдардын туристтик жүрүш мезгилинде ар кандай суроо-талаптарын, каалоолорун канааттандырууга ылайык болгон жаратылыштын предметтери жат кубулуштары. Мындай ресурстардын башкы бөлүгүн жаратылыштын адамзат коому тарабынан аз «таасирленген» «жашыл» аймактары түзөт. Географиялык иликтөө көрсөткөндөй, туризмди калыптандыруу жана өнүктүрүү планында деңиз бойлору менен тоолуу райондор аныктоочу мааниге ээ.

Табигый ресурстар туристтердин эс алуу жана кыдыруу жайларын тандоодо чечүүчү ролду ойнойт. Алар рельефтин, ландшафттын жана климаттын өзгөчөлүктөрүн, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн ар түрдүүлүгүн, туризмдин сүйүктүү түрлөрүн (спорттук оюндар, аңчылык, балык уулоо ж.б.) менен алектенүүнүн табигый мүмкүнчүлүктөрүн эске алышат.

Туризм тармагынын жаратылыштык ресурстары негизинен төмөнкү компоненттерден турат.

Рельеф - территорияны туристтик максатта пайдаланууну жана анын деңгээлин аныктаган башкы фактор. Ал салыштырма бийиктиктин айырмачылыгы, жер бетинин тилмеленүүсү, суу агымдарынын түшүү деңгээли, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсүнүн таркалышы менен аныкталып, территориянын мейкиндик боюнча айырмаланышын пайда кылуу менен туризм үчүн ар кандай кооздук шарттарды жаратат: ар түрдүүлүк, контрастуулук, пейзаждуулук, уникалдуулук, типтүүлүк ж.б.

Иш жүзүндө рельефтин түздүктүү формасынан тоолуу формасы туризм жактан алда канча ыңгайлуу экендиги далилденип отурат. Жер бетинин деңиз деңгээлинен бир топ жогору жатышы, анын катуу тилмелениши табигый чөйрөнүн же ландшафттардын жана климаттык абалдын өтө ар түрдүү болушун шарттайт. Тоолуу чөлкөмдөр түздүктөргө салыштырганда ар кандай генезистеги жана формадагы геоморфологиялык түзүлүштөргө байлыгы менен

айырмаланат: тоо чокулары, ачыкка чыккан тоо катталыштары, үңкүрлөр, жалама аскалар, даңгилер, шаркыратмалар, ашуулар, капчыгайлар, кокту-кологтор, чуңкурлар ж.б.

Мына ошондуктан бүгүнкү күндө тоолуу рекреациялык зоналар деңиз бою зоналары менен тең тайлашып, көп касиеттери боюнча ашып да түшүүдө. Натыйжада жер шарынын бардык тоо түзүмдөрү (мисалы, Австралия, Альпы тоолору, Атлас, Гималай, Тянь-Шань, Кавказ, Карпаттар ж.б.) туристтик максатта өздөштүрүлүп, керектөөчүлөргө ар кандай тейлөө кызматтарын (пассивдүү дем алуудан тартып, өтө кооптуу экстремалдуу турларга чейин) сунуштап жатат. Бул көз карашта алганда, Кыргызстандын аймагындагы Тянь-Шань тоолору дүйнөлүк тоо туризминин, анын экологиялык жана экстремалдык формаларынын өнүгүшүндө жаңы географиялык сегмент болуп саналат.

Пайдалуу кен байлыктардан туризм тармагы үчүн асыл металлдар, асыл жана кооздук таштар, кээ бир башка табигый материалдар, ошондой эле термоминералдык суулар жана дары баткактар өзгөчө мааниге ээ.

Асыл металлдар (алтын, күмүш), асыл жана кооздук таштар, мрамар, гранит, чопо ж.б. материалдардан элдик кол өнөрчүлүктө, сувенир өндүрүшүндө туристтер үчүн ар кандай буюмдарды жасап чыгарууда ресурс катары пайдаланылат. Мындай буюмдар туристтер үчүн кыдырган аймагы, өлкөсү жөнүндө элести калтыруучу алмашылгыс эстелик (таберик) болуп эсептелет.

Туристтик максатта түздөн-түз пайдалануучу пайдалуу кен байлыктарга термоминералдык суулар жана дары баткактар кирет. Алар физикалык жана химиялык касиеттери, температурасы, курамындагы бальнеологиялык активдүү микроэлементтердин саны боюнча тиешелүү ооруларга даба болушу мүмкүн. Минералдык булактардын көмүр кычкыл газдуу, сульфиддүү, радондуу, күкүрт-суутектүү, йод-бромдуу, туздуу типтери кеңири таркалып, курорттук туризмдин базалык ресурстарын түзүшөт. Дүйнөгө белгилүү көпчүлүк курорттор термоминералдык булактардын негизинде пайда болгон.

Климат - туризмге түздөн-түз таасир этүүчү жана тигил же бул чөлкөмдүн туристтик баалуулугун аныктоочу табигый фактор. Жалпы рекреациялык мааниде караганда, абанын тазалыгы, инсоляциянын жагымдуу шарттары, абанын температурасынын жана басымынын анчалык эмес термелүүсү, тумандуу жана булуттуу күндөрдүн аздыгы, катуу шамалдардын болбошу ыңгайлуу шарттар болуп саналат.

Азыркы мезгилде туризм жаатында деңиз бою жана тоолуу климаттар интенсивдүү пайдаланууда. Мында медициналык тажрыйба тоолуу климат курорттук туризм үчүн абдан натыйжалуу экендигин далилдейт: абадагы кычкылтектин саны, төмөнкү барометрикалык басым, жогорку инсоляция, ультрафиолеттүү радиация, гравитациялык жана магниттик

талаалардагы өзгөрүүлөр, абанын температурасынын жана нымдуулугунун азайышы, шамалдын күчү ж.б. биргеликте же өз-өзүнчө адамдын ден соолугун чыңдоодо, дарылоодо чоң роль ойнойт. Жалпысынан адамдын организми кескин өзгөрүлмөлүү шартка, суукка көнөт (адаптация болот), андагы заттардын алмашуусу жакшырат.

Климаттык шарттары туризм ишмердүүлүгү үчүн абдан жагымдуу болгон өлкөлөргө Жер шарынын орто кеңдиктеринде, негизинен субтропикалык жана тропикалык алкактарда, ошондой эле мээлүн алкактын экваторго жакын зоналарында жайгашкан мамлекеттер кирет: Австралия, АКШ, Болгария, Жаңы Зеландия, Испания, Италия, Мексика, Португалия, Словения, Түркия, Франция, Хорватия ж.б. Аталган өлкөлөрдүн жаратылышы үчүн деңиз бою жана тоолуу климаттык шарттар бирдей таандык.

Деңиз суулары - рекреациянын, туризмдин эң негизги ресурстарынын бири болуу менен байыркы замандардан бери өз маанисин жоготпой келе жатат. Алардын рекреациялык натыйжалуулугу деңиздин географиялык жайгашуу абалы, суунун температурасы, туздуулугу, экологиялык тазалыгы ж.б. өзгөчөлүктөрүнөн көз каранды. Дүйнөлүк практикада ортолук кеңдиктерде жайгашкан деңиздер туризм чөйрөсүндө жагымдуу жана популярдуу болуп эсептелет (Адриат, Жер Ортолук, Кара, Кариб, Кызыл, Эгей деңиздери, Мексика булуңу ж.б.).

Ички суулар - дарыялар жана көлдөр ландшафтты кооздоп, ден соолукка жагымдуу микроклиматы түзөт. Туристтер үчүн суу менен байланышкан туризмдин ар кандай түрлөрү (сууда киришүү, ар түрдүү сүзүү каражаттарын колдонуу менен эс алуу, суу экстремалдуу туризми, балык уулоо ж.б.) менен алектенүүгө мүмкүнчүлүктөрдү жаратат.

Туристтик иш-аракеттердин өзгөчө ресурсу катары дарыялардын жылдан жылга рекреациялык мааниси кенейип жатат. Салттуу түрдө дарыялар сууга түшүүнүн, жээгинде дем алуунун, балык уулоонун багыты катары пайдаланып, негизинен суусунун молдугу, тазалыгы, жээк боюнун эстетикалык көрүнүшү бааланып келсе, азыркы мезгилде алардын тоолуу шартта агып түшүү деңгээли (тиктиги), жээк бойлорунун кескин тилмеленүүсү ж.б. экстремалдуу касиеттери мааниге ээ болуп жатат (мисалы, ар кандай салдардын жардамы менен агыны катуу дарыяларда агуучу суу туризминин кооптуу түрү).

Көлдөр - белгилүү туристтик ресурсгар жана көп чалкөмдөрдө тармак түзүүчү база катары каралат. Мисалга алсак, эл аралык масштабда туристтик зор кызыгууну туудурган жана туристтердин көп санын тарткан көлдөргө Байкал, Балатон, Виктория, Женева, Улуу көлдөр ж.б. кирет. Кыргызстанда жайгашкан Ысык-Көл дүйнөдөгү бийик тоолуу ири көлдөрдүн бири катары эларалык туристтик базарда өзгөчө жагымдуу ресурсу (тоо-деңиз климаты жана кооз ландшафттары) менен таанылып келе жатат.

Өсүмдүктөр дүйнөсү - тигил же бул дймакта туризм тармагынын калыптанышына жана өсүп-өнүгүшүнө таасир этүүчү негизги факторлордун бири. Кайсы гана табигый-туристтик ресурстарды албайлы (өрөөндөр, талаалар, суу бойлору, тоо капталдары ж.б.), аларды өсүмдүктөрсүз элестетүү кыйын. Мында башка чарба тармактары сыяктуу эле туризмде пайдалуу (тамак-аш, витаминдүү, фитонциддүү, декоративдүү, дары-дармек ж.б.) өсүмдүктөрдүн мааниси зор.

Өсүмдүктөр дүйнөсүндө токойлор туризм үчүн өтө баалуу ресурс болуп саналат. Алардын рекреациялык касиети өтө ар түрдүү, эс алуу үчүн эң сонун эстетикалык жана физиологиялык шарттарды жаратат. Башкача айтканда, биологиялык фактор катары айлана-чөйрөнү жакшыртат, аба катмарын кычкылтек менен байытат, шамалдардын ылдамдыгын басаңдатат, аба температурасынын күндүк жана жылдык термелүүлөрүн «жумшартат». Токойлордун кээ бир түрлөрү (арча, карагай ж. б.) фитонцид заттарын бөлүп чыгаргандыктан аба тазалоочу касиетке ээ. Мөмө-жемиштүү токойлор «жыйноо» туризминин материалдык негизин түзүп, витаминдүү, аш болумдуу заттар менен туристтердин тамак рационун жакшыртуунун эң сонун каражаттары болуп эсептелет. Бул мааниде алганда Кыргызстандын түштүгүндөгү жаңгак-жемиш токойлорун келечекте өзүнчө туристтик «казына» катары кароого болот.

Жаныбарлар дүйнөсү - илимий-техникалык прогресстин шарапаты менен туристтик маанилүүлүгү, кызыктуулугу артып жаткан туризм ресурсу. Башкача айтканда, азыркы заманбап транспорттук, коргонуучу, ок атуучу, фото жана видеокаражаттарды пайда болушу менен жаныбарлардын көп түрлөрү туризмдин жеткиликтүү объектисине айланды. Зоотурлардын ар кандай маанидеги, багыттагы формалары (сафари ж.б.) пайда болуп жатат.

Өзгөчө коргоого алынган аймактарга мамлекет тарабынан коргоодо болгон аймактар (коруктар, улуттук парктар, заказниктер, жаратылыш эстеликтери) кирет. Алсак, корук ар кандай чарбалык иш-аракеттер тыю салынып, жаратылыш комплекси коргоого алынган белгилүү бир территория (акватория) болуп саналат. Алар табигый ландшафттардын аймак үчүн уникалдуулугу же типтүүлүгү менен айырмаланат. Улуттук парктарда да өзгөчө жаратылыш комплекстери коргоого алынып, бирок туризм жана эс алуу иш-аракеттери менен айкалышта жүргүзүлөт. Демейде улуттук парктардын өзөгүн жаратылыштын кандайдыр бир башкача объектиси түзөт. Азыркы мезгилде АКШ, Ботсвана, Гренландия, Канада, Монголия сыяктуу елкөлөрдө аянттары боюнча ири улуттук парктар орун алган. Заказниктер өсүмдүктөр же жаныбарлар дүйнөсүнүн бир же бир канча түрүн коргоо максатында уюштурулуп, аларда кээ бир чарбалык иштерге дайыма же убактылуу тыю салынат. Жаратылыш эстеликтерине табигаттын кандайдыр бир өзгөчө маанидеги, түзүлүштөгү объектилери (шаркыратма, даңги, жер бетине чыккан

тоо катталыштары ж.б.) кирип, алар мыйзам тарабынан коргоого алынган.

Маданий ресурстар. Туризм тармагынын калыптануусунда жана жайгашуусунда, айрыкча анын эл аралык секторунун өсүп-өнүгүшүндө маданий (тарыхый-маданий) ресурстар чоң мааниге ээ. Себеби, ар бир аймак, өлкө маданий жактан өнүгүүсү боюнча уникалдуу болуп саналат.

Албетте, туризмде маданий ресурстарды тандоодо жана пайдаланууда алардын келип чыгуу убагы, тарыхы чоң мааниге ээ. Ошондуктан туристтик таанып-билүү, кыдыруу үчүн тарыхый-маданий эстеликтер өзгөчө орунда турат. Алар тиешелүү белгилери боюнча 5 түргө бөлүнөт: тарыхтын, археологиянын, архитектуранын, искусствонун эстеликтери жана документалдык эстеликтер. Тарыхый эстеликтерге элдердин, мамлекеттин жана коомдун өнүгүшүндө көрүнүктүү роль ойногон тарыхый окуялар менен байланышкан имараттар, курулмалар, эстелик аянттар, предметтер кирет. Археологиянын эстеликтери-шаар чалдыбарлары, коргондор, чептер, мүрзөлөр, өндүрүштүн жана инфраструктуранын байыркы калдыктары, таш жазуулары, аска сүрөттөрү, байыркы табылгалар ж.б. Архитектуранын (шаар курулушунун) мүнөздүү предметтерине төмөнкүлөр кирет: архитектуралык комплекстер, тарыхый борборлор, кварталдар (маалелер), көчөлөр, аянттар, өнөр жай, айыл чарба, аскердик, атуулдук курулмалар ж.б.у.с.

Жалпысынан азыркы туризмдин, анын эл аралык секторунун өнүгүшүндө тигил же бул предметтин же кубулуштун улуттук касиеттери чечүүчү мааниге ээ болуп жаткандыгында талаш жок. Мына ошондуктан элдик театр, элдик адабият, улуттук музыка, элдик көркөм сүрөт өнөрү, элдик кол өнөрчүлүк, улуттук кийимдер, улуттук ашкана, улуттук турак-жай, улуттук оюндар дүйнө таанып-билүүнүн баалуу ресурстарына айланды.

Албетте, туризм тармагынын натыйжалуу өнүгүшүндө жана жайгашуусунда азыркы замандын объектилеринин ролу да зор. Алардын катарына өнөр жай ишканаларын (ири өндүрүш имараттары, ГЭСтер, шахталар ж.б.), айыл чарба курулмаларын (каналдар, суу сактагычтар ж.б.), жол инфраструктурасын (көпүрөлөр ж.б.), социалдык маанидеги ишканаларды (илим мекемелери, жогорку окуу жайлары, банктар, театрлар, спорттук аянттар, аттракциондор, зоопарктар ж.б.) кошууга болот.

Литература

1. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма. - М.: Финансы и статистика, 1999.
2. Атышов К.А. Кыргызстандын туризм географиясы. - Бишкек, 1996.
3. Кожобаева, Шоокум журналы; Кыргызстанда Туризмди өнүктүрүүгө эмне тоскоол болууда?, №3(4), Бишкек, 2006.

Рецензент: к.э.н., и. о. профессора
Ормонов Н.А.